

A MAGYAR SZÓREND EGY SAJÁTOS JELENSÉGE*

ABSTRACT: (*The special case of the Hungarian word-order*) This study offers a historic survey of the word-order of the Hungarian verbal prefix, emphasizing the insufficiency of the recent classification. The author divides the word-order of the Hungarian verbal prefixes into two main groups with two main subtypes.

Az elváló igekötők viselkedésével, vagyis az igekötők szórendi tulajdonságaival már sokan foglalkoztak, hisz nemcsak az igekötő, hanem általában a szórend kutatói is beleütköztek ebbe a kérdésbe. Sőt a magyar mondat szórendjét vizsgálva nyelvészeink gyakran éppen az igekötők szórendi viselkedése alapján derítették fel a szórend fő jellemzőit és típusait.

Így van ez már a Debreceni Grammatikában is, amely pl. a felszólító módú ige szórendjét így mutatja be: "A melly Mondásban Öszvetett [=igekötős] Ígével élünk, vigyáznunk kell, hogy annak szavai között *mellyikbenn* vagyon a főbb tzélunk? vagy *mellyiket akarjuk inkább megértetni?* És azt a szót kell legelő tenni, p. o. amikor ezt mondjuk: Vidd ki a kést! a főbb tzélunk a vivődés; de ha látnánk, hogy valaki viszi ugyan a kést, de nem kifelé, akkor így szöllanánk: *kividd* a kést! ha ismét látnánk, hogy a *kalánt* viszi ki, így szöllanánk: a kést vidd kil sat. E szerint változtatják a helyet az Egyszeres Ígék is." (213. l.)

1. Az igekötők szórendi sajátosságainak felderítésében az első periódust -- tudománytörténeti szempontból -- a **felismerés** időszakának nevezhetnénk. SZENCZI MOLNÁR ALBERTTŐL kezdve PERESZLÉNYI PÁLON és FÖLDI JÁNOSON át VAJDA PÉTERIG fokozatosan ismerték föl az igekötők elválhatóságát, szórendi jellemzőit. (Vö. J. SOLTÉSZ 1959, 12, ill. JAKAB 1982, 34.) Lényegében a három

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság Heves megyei csoportjának felolvasósülésén 1992. június 8-án. A szerk.

szórendi típus felismeréséig és leírásáig jutnak el, a "mobilitás" okait nem kutatják, a tények megállapítása és lejegyzése a cél.

Az igekötő szórendi vizsgálatában az 1846-ban a Magyar Tudós Társaság által kiadott A magyar nyelv rendszere c. munkát korszakhatárnak tekinthetjük. A szórendet tárgyaló fejezete külön pontban foglalkozik az igekötővel. Önálló szónak tekinti, szórendi helyét az ígéhez viszonyítja, s a **hangsúlyviszonyok** függvényének tartja: az igekötők "közvetlen az ige előtt és azzal összekapcsolva csak akkor állanak, midőn a súly rajtuk fekszik; elmozdíthatnak pedig, mihelyt az ige által más szót akarunk nyomósítani [...]. Ha azonban az igekötőn némi súlyt akarunk hagyni: az nem az ige után, hanem az ige és a nyomósított szó elé leszen sorozandó" (i. m. 353). Külön-külön esik szó az igekötő és az *is* kötőszó, valamint a tagadó- és tiltószók kapcsolatáról: az igekötő és az *is* vagy függetlenek egymástól, "Vagy szorosan összetartanak, s az *is* az ige és igekötő között kapcsolóul szolgál, mely esetben ez a szabályos sorozat: 1) igekötő, 2) *is* 3) ige p. o. *El is viszi Péter a buzát a vásárra.* Ekkor az *is* által az ige nyomósító ereje az igekötőre mintegy átvitetik." (i. m. 357.) "Midőn az ige, igekötő és tagadó összetartoznak, ez a rend: 1) tiltó v. tagadó: *nem, ne*, 2) kötőszó: *is*, 3) ige, 4) igekötő. *Nem is viszi el Péter a buzát a vásárra.*" (360. l.)

A MNyR. a három szórendi alaptípus egybegyűjtésével, pusztán formai leírásával mintegy összefoglalja a korábbi megfigyeléseket, ugyanakkor a Fogarasi-törvény alkalmazásával már előremutat a **logikai szempontú** elemzés irányába. A fenti álláspont FOGARASI JÁNOS azon felismerésére megy vissza, mely szerint "a hangsúlyos szót követi tüstént a határozott módban [=verbum finitum] levő ige a többi szók előbb utóbb állhatnak s akármely renddel következhetnek". A két alapvető tétel: az ige helyének, szórendi szerepének kijelölése a magyar mondatban, valamint a hangsúly és a szórend összefüggésének megállapítása. (FOGARASI 1838, 243.)

A XIX. sz. második fele a magyar szórendi kutatások nagy korszaka. Alapjait FOGARASI imént idézett megállapítása teremtette meg, igazi fellendülése a 60-as évekre tehető, s FOGARASI mellett BRASSAI az elindítója (FOGARASI 1860; BRASSAI 1860--63, 1888.) A korabeli nyelvtanok még egy ideig az igekötő szórendjét a MNyR.-hez hasonlóan külön tárgyalják, de más kutatók -- BALASSA, nyomán MOLECZ is -- nem tesznek különbséget az igekötő és a többi határozó szórendje között: "Az igekötő tulajdonképpen nem más, mint az ígéhez tartozó, vele szorosan összekapcsolt határozó, tehát helye a mondatban ugyanolyan, mint bármely más határozóé" (BALASSA 1943, 404). Ugyanakkor a szerző elismeri, hogy az igekötő mondatbeli helye a magyar szórend "legkényesebb kérdése", mert "nem mindig viselkedik úgy az igekötő, amint azt a szórend főtörvénye kívánja" (i. m. 405). Ezért gyakran mégis rákény-

szerülnek az igekötő egyedi kezelésére: "gyakorlati szempontból leginkább külön szokták tárgyalni az igekötők szórendjét, de tudományos vizsgálódásban ennek a teljes elkülönítésnek nem volna alapja, mert valójában semmi különbség sincs igekötők és más határozók szórendje közt.

Mi is itt fogjuk hát tárgyalni, csak hogy még is külön csoportba foglalva őket, a könnyebb áttekintés kedvéért. (MOLE CZ 1900, 31; -- kiemelés tőlem.)

Az ún. Fogarasi-féle szórendi törvény alóli kivételeket rendezve állapította meg KICSKA EMIL a magyar mondat két fontos szórendi típusát: az összefoglaló és a kirekesztő szórendet (KICSKA 1890). Az igazi szintézisre SIMONYI ZSIGMOND tett kísérletet tanulmány sorozatában (SIMONYI 1903), létrehozva nyelvünk szórendjének egyik legalaposabb leírását.

SIMONYI ugyan nem tárgyalja külön az igekötőket, de hogy milyen fontos szerepet tulajdonít nekik a szórend vizsgálatában, arra szolgáljon a következő megjegyzése: "Főlsoroljuk először is röviden a négy osztálynak [a nyomatékos mondatokról van szó] legjellemzőbb eseteit (mindjárt itt ügyelve arra, hogy a példák közt mindenütt bővítményes, különösen pedig igekötős igék is legyenek, mert ezeknek a használata föltűnően jellemzi a különböző eseteket)." (SIMONYI 1903, 5, kiemelés tőlem.) Ebben SIMONYI annyira következetes, hogy munkáját -- egy kis túlzással -- az igekötő szórendjét tárgyaló tanulmánynak is felfoghatjuk. Nem csupán arról van szó, hogy minden fő- és altípusban taglalja az igekötőket, hanem arról is, hogy a típusokat gyakran az igekötők szórendi viselkedésével jellemzi Pl.: "Összefoglaló mondatok: jellemző sajátosságuk, hogy ha igéjüknek igekötőjük van, de a nyomaték más szóra esik: akkor az igekötő az ige előtt marad, de hangsúly nélkül." (l. m. 60.) "Kirekesztő mondatok: hogyha igekötőjük van, de a kirekesztés más szót illet, akkor az igekötő hátra kerül." (Uott.) Stb. Nem véletlen hát, hogy J. SOLTÉSZ KATALIN a magyar igekötők szórendjének rendszerezését teljes egészében tőle veszi át. (L. alább.)

A logikai szemlélet jellemzője, hogy az igekötő pozícióját mindig az igehez viszonyítja. Ez azonban nálunk nem abból az alaptételből fakad, hogy nem az igekötőt, hanem az igekötős igét (igenevet) kell vizsgálni. Kiindulásuk alapja egyszerűen a Fogarasi-féle szórendi törvény -- vagyis az ige szórendi helyéhez történő viszonyítás --, ill. annak a kiterjesztése az igekötőkre mint az ige legközelebbi bővítményeire.

2. Később a logikai szempontú felosztás nehézségei fordították a kutatók figyelmét az igekötők viselkedésének formai jellemzői felé. Az igekötőkről szóló monográfiájában J. SOLTÉSZ KATALIN külön fejezetet szentel a szórendi viszonyok taglalásának. (SOLTÉSZ 1959, 201--215.) Vázlatosnak nevezett áttekintése a rendszeresség és a tudományosság igényével tárja föl a magyar

igekötő szórendi karakterét. A szerző -- SIMONYIÉK logikai szempontú felosztásának nehézségeit enyhítendő -- úgy véli, "Leíró szempontból célszerűbbnek látszik tehát, ha az igekötő szórendjét merőben formai alapon osztályozzuk, s az azonos formai csoportokon belül soroljuk fel a tartalmi csoportokat." (I. m. 202.)

Három típusot különít el: *egyenes* (*elment*), *fordított* (*nem ment el*), *megszakított* (*el fog menni*). Az első kettőn belül -- Simonyi felosztását átvéve a mondat tartalmi jegyei alapján 6--6 mondattípust, ezeken belül több altípust sorol fel: nyomatékos és nyomatéktalan mondatok, tagadás, tiltás, felszólítás, kérdés stb. (i. m. 202--211). A megszakított szerkezeteket pedig aszerint veszi sorra, hogy milyen szó ékelődik az igekötő és az ige(név) közé (i. m. 211--214). Bár módszertanilag erősen vitatható a szempontok keverése az altípusok elemzésében -- az első két szerkezettípust a mondatok tartalmi jegyei, a harmadikat a beékelődő szavak alapján részletezi -- a formai jellemzők figyelembe vétele mindenképpen előrelépésnek számít.

Akadémiai nyelvtanunk a formális és a logikai szempontokat igyekszik összeegyeztetni. Az igekötő szórendi helye c. rész bevezetőjében az igekötőnek az igehez viszonyított szórendi pozíciójáról olvashatunk. A körültekintő fogalmazás szerint az igekötő "Állhat az ige élén, összeforva vele (...), ezt *egyenes* szórendjének is nevezik; állhat az ige előtt, de valamely más szóval *elválasztva* tőle (...), ennek *megszakított* szórend a szokásos neve; s végül állhat az ige után (...), ezt szokás *fordított* szórendnek nevezni." (I. m. II, 475.) A további részletezésben arról esik szó, hogy a hangsúlyviszonyok alapján az egyenes szórendet "nevezhetjük az igekötős ige *hangsúlyos*, a fordítottat pedig (...) *hangsúlytalan* szórendjének", tartalmi megközelítésben pedig az előbbi szokás *összefoglaló*, az utóbbit *kirekesztő* szórendnek is nevezni. (Uott). Az igekötős ige nevek taglalásában viszont ez áll: "ezeknek is van hangsúlyos, hangsúlytalan és megszakított szórendjük (i. m. 477).

A MMNy. a formai, sorrendi tulajdonságot egy árnyalattal erősebben jelzi, közelítve ezzel egymáshoz az egyenes és a megszakított típust. Eszerint az igekötő állhat az ige vagy igenév előtt, "mégpedig közvetlenül előtte (ez az ún. *egyenes* szórend), vagy egy más szó által elválasztva tőle (ez az ún. *megszakított* szórend); másrészt követheti az igét vagy ige nevet (ez az ún. *fordított* szórend)" (i. m. 452). Ezt követően itt is szó esik az összefoglaló és a kirekesztő szórendről. Bár a MMNy. óvatosan kezeli az *egyenes*, *fordított* és *megszakított* megnevezéseket, alapvetően mégis elfogadja, sőt a mondat szórendjét vizsgálva az állítmány szórendi jellemzésére is -- "az igekötőkre alkalmazott terminológiát kiterjesztve" -- ezeket használja (i. m. 454).

3. Az itt következő áttekintésben induljunk ki abból, hogy az igekötők szórendjét vizsgálva annak nem a mondatbeli, hanem az ígéjéhez vagy

igenevéhez viszonyított helyét kell alapul vennünk. (Vö. MMNyR. II, 475.) Az összetartozó ige(név) és az igekötő mindig szoros egységet, blokkot alkot -- még elválva is. A továbbiakban ezt a blokkot nem a mondatkörnyezetben, hanem abból mintegy kimetszve, belső elrendezésében vizsgáljuk. A "metszetet", mely tehát az igekötőből, annak igéjéből vagy igenevéből (ritkábban főnévből, esetleg melléknévből), valamint -- az esetek egy részében -- a közéjük ékelődött más nyelvi elemekből (ékszókból) áll, **igekötős szerkezeteknek** fogjuk nevezni.

Nyelvtanaink előbb ismertetett körültekintő fogalmazása ellenére azt mondhatjuk, hogy ma a szakmai közvélemény -- az iskolai nyelvtanok is -- általában elfogadják az igekötő szórendjének formai alapú hármas osztályozását (egyenes, megszakított, fordított). Ha azonban a formális elemzést következetesen alkalmazzuk, akkor e rendszerezés több ponton támadható.

E felosztás szerint **egyenes szórendűnek** nevezzük az igekötőt akkor, ha az ige(név) előtt áll, azzal összeforrva. Csakhogy az ilyen igekötő egyetlen szövegűt -- és következőképpen: szóalakot -- alkot igéjével, s így esetükben valójában nem szórendi, hanem a morféma **sorrendi** tulajdonságairól van szó. Ha következetesen akarunk lenni, azt kell mondanunk, hogy szórendjük volta-képpen csak az elváló igekötőknek van. Ez viszont újabb nehézséget támaszt. A nem elváló igekötők kihagyása a további elemzésből módszertanilag ugyan helyes, rendszertanilag azonban nem fogadható el, hisz mellőzésükkel kizárnánk a vizsgálatból az igekötős szóelőfordulások csaknem 4/5 részét. Az ellentmondást úgy oldhatjuk föl, hogy a továbbiakban nem szórendi, hanem az igekötős ige(név) elemeinek egymáshoz viszonyított **sorrendi** jellemzőiről beszélünk. (Az elválók esetében természetesen a *szórend* megnevezés is helytálló.)

Az ún. **megszakított szórendi** típusnak nem is elsődlegesen a megnevezése, inkább a besorolása kifogásolható. Tudniillik az ilyen sorrendű igekötős ige (*meg fogja mondani*) is egyenes "szórendű", hisz a kettő nem zárja ki egymást. A megszakított sorrendű szerkezet nem az egyenes mellett létezik, hanem benne. Vagyis ez nem fő-, hanem altípus.

Ugyancsak megfontolandó tény az is, hogy beékelődés nemcsak egyenes sorrend esetén lehetséges: jóval ritkábban ugyan, de a **fordított szórendű** szerkezetekbe is ékelődhetnek be más nyelvi elemek. Ezt J. SOLTÉSZ KATALIN is (i. m. 206), a MMNyR. is (II, 475. I.) megemlíti, de nem tulajdonít neki különösebb jelentőséget. Ha ezt is önálló változatnak tekintjük, akkor kiderül, hogy *a megszakított szórendként tárgyalt jelenség nem egyetlen egységes, az előzőekkel párhuzamos, hanem azokat keresztező típus.*

A fentiek alapján az igekötős szóalakok **sorrendi** (és nem szórendi!) típusait a következőképpen vázolhatjuk fel:

1. egyenes sorrend: a/ összekapcsolt (*fölad*);
 b/ megszakított (*föl is adja*);
2. fordított sorrend: a/ kapcsolt (*add föh*);
 b/ megszakított (*add már föh*).

Végezetül tekintsük át röviden az egyes sorrendi típusok használati gyakoriságát. Egy 5 mintából álló korpusz¹ mintegy másfél százezer szóelőfordulásában az igekötős szerkezetek aránya valamivel több mint 7%. Ebből

		db	%
egyenes:	összekapcsolt	8524	79,29
	megszakított	494	4,60
fordított:	kapcsolt	1691	15,73
	megszakított	41	0,38
	összesen:	10750	100 %

Láthatjuk, hogy az igekötős szóelőfordulások túlnyomó többsége (83,89 %) egyenes sorrendű. Az összekapcsoltak magas száma mutatja, hogy ez az igekötő tipikus helyzete. Az elválók három csoportja az előfordulások 1/5-én osztozik (20,71 %). Ezek 3/4-e fordított kapcsolt szórendű, ez tehát a 2. jellemző sorrendi típus. A fordított megszakítottak kis előfordulási száma egzakt módon is igazolja, hogy ez az igekötős szerkezetek legritkább típusa, hisz az elválók (2226 db) 2%-át sem teszi ki.

¹ A minták: 1. Ady Endre Vér és arany, A magunk szerelme, A halottak élén, Az utolsó hajók c. kötetei; 2. Az Élet és Irodalom 1980. évf. vezércikkei; 3. Buszlenko: Bonyolult rendszerek szimulációja (Műszaki K. 1972. 101--120. l.); 4. Ötödikes tanulók fogalmazásai; 5. Ötödikes tanulók szóbeli megnyilatkozásai.

IRODALOM

- A magyar nyelv rendszere. Buda, 1846.
- A mai magyar nyelv rendszere. Szerk.: TOMPA J. Bp., 1961.
- BALASSA JÓZSEF: A magyar nyelv könyve. Dante Kiadó, Bp. 1943.
- BRASSAI SÁMUEL: A magyar mondat. A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye, I. és III. köt. (1860--63).
- BRASSAI SÁMUEL: Szórend és accentus. A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye, XV. k. (1888).
- BENCÉDY--FÁBIÁN--RÁCZ--VELCSOVNÉ: A mai magyar nyelv. Bp., 1968.
- FOGARASI JÁNOS: A szóhelyezésről a magyar nyelvben. Athenaeum 1838.
- FOGARASI JÁNOS: Hangsúly vagyis nyomaték a magyar nyelvben. A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye, I. köt. (1860).
- JAKAB ISTVÁN: A magyar igekötő szófajtani útja. Nyelvtudományi Értekezések, 112. sz.
- KLEMM ANTAL: Magyar történeti mondattan. Bp. 1928.
- KICSKA EMIL: Hangsúly és szórend. Nyr. XIX--XXII. évf. (1890--3).
- Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenben egy magyar társaság. Bécs, 1795.
- Magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai. Pest, 1832.
- MOLECZ BÉLA: A magyar szórend történeti fejlődése. Bp., 1900.
- SIMONYI ZSIGMOND: A magyar szórend, Nyr. XXXI. évf., ill. NyF. 1. sz. (1903).
- J. SOLTÉSZ KATALIN: Az ősi magyar igekötők. Akadémiai Kiadó, Bp. 1959.
- SZEMERE GYULA: Az akadémiai helyesírás története (1832--1954). Akadémiai Kiadó, Bp. 1974.

